

ציון

העורכים: מיכאל טוך, עזרא מנדלסון, נדב נאמן, ורד נעם

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה עט • ב • תשע"ד

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

135	זהר שביט: רוסו בגלימת הרמב"ם: פרק בהכנסת כתבי הנאורות לארון הספרים היהודי החדש בתקופת ההשכלה
175	דפנה שרייבר: 'גבה טורא בינינו': מחלוקת גור-אלכסנדר והשפעתה על חסידות פולין בתחילת המאה העשרים
201	הדס פישר: תכנית 'תועלת': צרכנות המונים מלחמתית בפיקוח ממשלת המנדט, 1942-1946
	דברי זיכרון
231	יורם ארדר: דברים לזכרו של פרופ' משה גיל ז"ל (1921-2014)
	ספרים ודברי ביקורת
235	שולמית אליצור: אורי ארליך, תפילת העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית - שורשיהם ותולדותיהם
246	סטפן ליט: Edward Fram (ed.), <i>A Window to Their World: The Court Diaries of Rabbi Ḥayyim Gundersheim, Frankfurt am Main, 1773-1794</i>
249	נפתלי לבנטל: עמנואל אטקס, בעל התניא: רבי שניאור זלמן מלאדי וראשיתה של חסידות חב"ד
257	עמנואל אטקס: שירן י' פריז, נישואים וגירושים בחברה היהודית באימפריה הרוסית
263	רון מרגולין: דוד אסף, הציץ ונפגע: אנטומיה של מחלוקת חסידית
270	מיכאל מאיר: Mirjam Zadoff, <i>Next Year in Marienbad: The Lost Worlds of Jewish Spa Culture</i>
274	נועם זדוף: לאה מירון, כוכב אדום בדגל כחול-לבן: יחסה של התנועה הקומוניסטית בארץ לציונות ולמפעל הציוני בתקופת היישוב ועם קום המדינה
279	מספרות המחקר
282	ספרים שנתקבלו במערכת
XIII	תקצירים באנגלית

דברי זיכרון

דברים לזכרו של פרופ' משה גיל ז"ל (1921–2014)

מאת יורם ארדר

ביום ה' כ"ב בשבט תשע"ד (23.1.2014) הלך לעולמו פרופ' משה גיל. שמו של גיל ינון בשל היותו מחשובי החוקרים של הגניזה הדוקומנטרית. הוא חקר את תולדות היהודים שחיו תחת שלטון האסלאם בתקופת הגאונים בארץ ישראל ובבבל וכן בקהילות הכפופות למרכזים אלה ברחבי המזרח התיכון, לאור אלפי תעודות הגניזה. כמו כן הוא דן בקראים שפרקו את עול היהדות הרבנית, בחקר המסחר והכלכלה של היהודים בתקופת הגאונים ואף ביהודי סיציליה באותה העת. כמו כן עסק בתולדות ארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, בתולדות חצי האי ערב לפני הופעת הנביא מחמד ובראשית האסלאם, ברקע להופעת האסלאם ובמפגש הראשון בין המוסלמים ליהודי חצי האי ערב. בכך תרם תרומה חשובה לחקר האסלאם הקדום. על מחקריו בידיע ארץ ישראל זכה בפרס ישראל לשנת 1998.

מפעלו הגדול של גיל בחקר הגניזה ומחקריו בתחומים הנזכרים לעיל מעוררים התפעלות לאור העובדה שנכנס בשערי האקדמיה רק בשנת 1965, כשהוא בן ארבעים וחמש שנים. משה גיל, בנם של פריידל ויוסף מאיר גיטלר, נולד בביאליסטוק שבפולין בשנת 1921. אביו היה תלמיד בישיבות איישישוק וולוז'ין ואף הוסמך לרבנות, אך עזב את הדת והתמחה בטקסטיל. בשל משבר כלכלי בתחום זה בפולין עבר עם משפחתו לעיר בקאו שברומניה. כבר בפולין, ולאחר מכן ברומניה, למד גיל עברית בביתו עם מורה פרטי. בתיכון הרומני למד את השפות הקלסיות. בגיל ארבע עשרה הצטרף גיל לשומר הצעיר ושם, לדבריו, הרחיב את אופקו בתחומים רבים. בגיל שמונה עשרה עבר לבוקרשט, השתלב בהנהגה הארצית של תנועת השומר הצעיר ברומניה, ועסק בענייני עלייה. בשנת 1942 אסרוהו השלטונות בשל פעילותו הציונית. כשנעצר היה מזכיר ההנהגה הראשית של התנועה. הוא נשפט לעשרים וחמש שנות מאסר אך שוחרר כעבור שנתיים וחצי. בערב שנערך לכבודו במלאות לו שמונים שנה אמר, שכל יהודי מזרח אירופי בן התקופה ששרד הוא בגדר נס.

בשנת 1945 עלה גיל לארץ ישראל, היה ממקימי הקיבוץ רשפים שבעמק בית שאן, ובו חי עד לשנת 1985. בקיבוץ היה רפתן אך נשא גם בתפקידים ציבוריים וזכה להוקרה על כך. ככלל, בכל מקום שבו פעל גיל הוא התבלט כאדם הפועל למען הציבור, אם בהנהגת השומר הצעיר ברומניה ואם בקיבוצו. גם באוניברסיטת תל אביב, ביתו האקדמי, לא נמנע מליטול על עצמו תפקידים שונים: הוא היה ראש בית הספר למדעי היהדות ואף דיקן הפקולטה למדעי הרוח.

לאוניברסיטת תל אביב הגיע גיל במסגרת שליחות קיבוצית. הנהגת הקיבוץ הארצי ביקשה להעשיר את מאגר המרצים במוסדותיה החינוכיים, ואוניברסיטת תל אביב נאותה לקיים מסלול לימודים מיוחד לתלמידים המבוגרים שהגיעו אליה. את לימודיו לתואר הראשון ולתואר השני סיים גיל תוך שלוש שנים. כדי לחזק את ההוראה והמחקר בתחום הגניזה באוניברסיטת תל אביב, יזם פרופ' שלמה סימונסון את שליחתו של גיל ללימודי דוקטורט אצל גדול חוקרי הגניזה פרופ' שלמה דב גויטיין,

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה עט (תשע"ד)]

שלימד אז באוניברסיטת פנסילבניה. תוך שנתיים קיבל גיל תואר דוקטור. עבודת הדוקטורט שלו עסקה בהקדש היהודי לאור תעודות גניזת קהיר. עיבוד של עבודה זו יצא לאור כספר¹. ספרו זה, שהיה חיבורו הראשון בתחום הגניזה, מאפיין את מחקריו לעתיד לבוא: לימוד ההיסטוריה מתוך התעודות, גישה שלמד ממורו גויטיין. ואכן, בספריו הוא הביא תעודות יחד עם דיון פרטני עליהן לצד מבוא מקיף. בספרו על ההקדש בחן גיל את מוסד ההקדש היהודי בתקופת הגאונים לאחר שניתח היטב את מוסד ההקדש המוסלמי ואת השפעתו על מוסד ההקדש היהודי. לכל אורך מחקריו עסק גיל בהיסטוריה היהודית לאור החברה הסובבת ותרבותה, וקרא לשילוב לימודי ההיסטוריה היהודית בלימודי ההיסטוריה הכללית.

במסגרת מחקריו בתחום הגניזה אתרכו להלן בשני ספריו הגדולים: 'ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099)',² ו'במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים'.³ נפתח בספר הראשון, שבו שלושה כרכים. עד לגילויה של הגניזה הקהירית לא ידענו כמעט דבר על תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הגאונים. המעיין בספרו של גיל ילמד להכיר את היישוב היהודי בארץ ואת הישיבה הארץ ישראלית. הואיל והישיבה שימשה מרכז לקהילות רבות בגולה, אנו לומדים מתעודות אלה לא מעט גם על הקהילות שמחוץ לארץ ישראל. יש לזקוף לחובתן של ישיבות בבל, סורא ופומבדיתא, את היעלמותה של ישיבת ארץ ישראל מעל במת ההיסטוריה עד לגילוי הגניזה. ואכן, תעודות הגניזה מלמדות על מערכת יחסים סבוכה בין שני המרכזים היהודיים הללו בתקופת הגאונים. השיח הציוני מלמדנו ששבנו לארצנו לאחר אלפיים שנות גולה. המעיין בספרו של גיל ילמד לדעת שבתקופת הגאונים לא רק שהיישוב היהודי בארץ ישראל שימש מרכז לקהילות רבות בגולה אלא אף על עוצמתו ועל פריסתו במקומות יישוב רבים. עם הכיבוש המוסלמי נפתחו שערי ירושלים להתיישבות יהודית לאחר מאות שנים של היעדרות. בכרכים ב–ג של הספר ימצא הקורא 619 תעודות גניזה מוארות. התעודות מתורגמות מערבית-יהודית לעברית ולא מעט מהן נחשפו לראשונה בידי גיל עצמו. גיל לא הסתפק בתיאור תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל. בכרך א, הוא כרך המחקרים, ימצא הקורא דיון אף בתולדות הנוצרים והמוסלמים שישבו בה. ספר זה הוא המחקר המקיף ביותר שנכתב עד עתה על תולדות הארץ בתקופה המוסלמית הראשונה. אגב דרכנו נציין, כי כאשר נתבקש גיל להידרש לספריו של שלמה זנד המערערים על הקשר שבין ארץ ישראל לעם היהודי הוא לא מצא לנכון לעשות זאת.⁴ לכל אורך הדרך סירב להתייחס לחיבורים שמחבריהם לא קראו תעודות היסטוריות במקורן, או שדבריהם נראו לו דברים בעלמא, שאינם מבוססים על מקורות.

גיל גם עסק, כאמור, בחקר היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. אוסף מאמריו בנושא יצא לאור תחת הכותרת: 'זהרומאי או בארץ'.⁵ לפי גיל, רוב היהודים עזבו את ארצם מחמת

Moshe Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations From the Cairo Geniza*, Leiden 1976 1

משה גיל, *ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099)*, תל אביב תשמ"ג. כרך א הופיע באנגלית: Moshe Gil, *A History of Palestine 643–1099*, Cambridge 1992 2

משה גיל, *במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים*, תל אביב-ירושלים תשנ"ז. כרך א הופיע באנגלית: Moshe Gil, *Jews in Islamic Countries in the Middle Ages*, Leiden 2004 3

באכסניה זו גם נדרש גיל לחקר חידת הכוזרים: 'הח'זרים לא התגירו', ציון, עה (תש"ע), עמ' 5–14. 4

ראו: משה גיל, והרומאי או בארץ: אחד עשר פרקים בהיסטוריה של ארץ ישראל, תל-אביב 5

מצוקת הקרקעות, שעליהן מבוססת כל חברה חקלאית, ולא בפקודת השלטון הרומי. הרומאים נישלום מקרקעותיהם וגם חוקי הירושה היהודיים תרמו למצוקת האיכר היהודי שכן הם גרמו לפיצול הקרקעות. עם זאת, גיל מלמדנו על רציפות היישוב היהודי בארץ ישראל לאורך הדורות. כאשר פלשו המוסלמים לארץ עדיין היה יישוב יהודי גדול בארץ והוא הטביע את חותמו על אופייה. המשבר הדמוגרפי הגדול חל לדעת גיל בעקבות מסעי הצלב: מקצת היהודים נהרגו ורבים ברחו מן הארץ.

בספר המונומנטלי השני של גיל בתחום הגניזה ארבעה כרכים, 3,630 עמודים ו-846 תעודות גניזה. חלקן הארי מוקדש לתולדות יהודי בבל בתקופת הגאונים. ההשפעה העצומה של תרבות האסלאם על יהדות ימי הביניים היא מן המפורסמות. כאשר עוסקים בסוגיה זו בשיח המקובל מתייחסים בדרך כלל למפעליהם התרבותיים של יהודי ספרד המוסלמית, היא אלאנדלס, במאות האחת עשרה-השתיים עשרה. היצירה היהודית בספרד המוסלמית היא אכן מרשימה ביותר, אך עושרה בא לה בזכות המפגש הפורה בין היהדות לאסלאם שהתרחש בבבל, והוא פחות ידוע בציבור. מפגש זה מתמצה באישיותו של סעדיה גאון, ראש ישיבת סורא בין השנים 928-942. מפעלותיו הספרותיים והלשוניים שימשו נר לרגליהם של חכמי ספרד, ומבחינות רבות הם ממשיכי דרכו, כפי שהעידו הם עצמם. תקופת הגאונים בבבל היא רבת חשיבות גם משום שבאותה העת התבסס מעמדו של התלמוד הבבלי. בספרו פורש גיל את תולדות היישוב היהודי בבבל למן ראשית הכיבוש המוסלמי של בבל ופרס מידי הממלכה הפרסית הסאסאנית. מחקריו על בסתנאי, ראש הגולה באותה העת, לימדו שהיישוב היהודי בבבל לא קיבל בכרכה את חילופי השלטון. גיל תורם תרומה חשובה לתולדות ראשי הגולה בבבל לאור תעודות הגניזה, שכן שרירא גאון לא רק שהעלים את קיומה של ישיבת ארץ ישראל באיגרתו המפורסמת אלא שמצא לנכון למסור לנו את שמות ראשי הגולה רק אם היו קשורים ישירות לתולדות הישיבות. ספר זה גם תורם להכרת הקהילות היהודיות מחוץ לבבל שהיו כפופות לה. מטבע הדברים גם נדון בו מעמדה של ישיבת ארץ ישראל מנקודת המבט הבבלי. בכל ופרס הן ערש התנועה הקראית, והספר מציג מחקר מעמיק וחדשני על ראשית התנועה. תולדות היישוב היהודי בספר זה נחתמים עם הכיבוש המונגולי של בגדאד בשנת 1258 וסופה של החליפות העבאסית. ההתפתחויות בתולדות יהדות בבל ופרס נלמדות לאורך כל הספר לאור עיון מדוקדק בתולדות החליפות העבאסית. מטבע הדברים, תעודות הגניזה מאירות באור יקרות גם את תולדות המוסלמים באותה העת.

כאמור לעיל, לצד תולדות יהודי בבל ימצא הקורא בספר נושאים נוספים שהיו קרובים ללבו של גיל, כמו יהודי חצי האי ערב וראשית מפגשם עם המוסלמים. העוסק בנושאים אלה ניוון מן ההיסטוריוגרפיה המוסלמית לענפיה הרבים. רבים מערערים על אמינותה כמקור היסטורי לראשית האסלאם. גיל ראה במאיר יעקב קיסטר ז"ל את מורו בתחום זה. הוא האמין שלימוד מדוקדק של המקורות המוסלמיים, תוך ניפוי המוץ מן הבר, מאפשר תיאור היסטורי של המאורעות. הוא סבר שגרעינה של היהדות בצפון חצי האי ערב היה מורכב מפליטים יהודים מארץ ישראל, שברחו למדבר הערבי בעקבות כישלון המרידות ברומאים. כאשר עלה הנביא המוסלמי על במת ההיסטוריה, רבים מן היהודים שמצא שם היו ערבים שהתגיירו. בעיר מדינה, שבה הוקמה הקהילה המוסלמית הראשונה,

תשס"ט. צעדים ראשונים בתחום חקר תולדות ארץ ישראל מן ההיבט הכלכלי עשה גיל תחת הדרכתו של פרופ' שמואל ספראי ז"ל בעבודת המוסמך שלו.

פעלה קהילה יהודית בעלת השפעה פוליטית וכלכלית. גיל בחן את 'אמנת מדינה', שהיא כתב היסוד של הקהילה המוסלמית, ולשיטתו אחת ממטרותיה הייתה לנשל את היהודים. זה לדידו הרקע להגלייתם ואף לרציחתם של בני שבט קריט'ה.

כל מי שעוסק בראשית האסלאם נדרש לשאלה עד כמה השפיעו יהודי חצי האי ערב על הנביא וחבריו הראשונים. דווקא גיל לא ראה ביהודים את מוריו העיקריים של הנביא. לדעתו, ההשפעה העיקרית הייתה של מאני, שהקים את התנועה המאניכאית במאה השלישית. תנועה זו נחשבת תנועה גנוסטית דואליסטית קיצונית. השפעה חשובה בהפצתה של תורת מאני בחצי האי ערב ברבע הראשון של המאה השישית באה לדעתו של גיל מן העיר חירה שבדרום עיראק. לחירה היו קשרים הדוקים עם מכה, מקום הולדתו של הנביא. לדעתו של גיל, המונח 'מסגד אלאקצא' בקוראן מקורו בתורת מאני.⁶

רבים מן החוקרים הצביעו על כך שספרות חיצונית שנשתמרה בכתבי הכנסייה הנוצרית, המעלה על נס את דמותו המקראית של חנוך (בראשית ה, כג-כד), השפיעה על מאני. הדעה הרווחת במחקר היא שהספרות סביב דמותו של חנוך היא ספרות כיתתית יהודית, שנכתבה החל במאה השלישית לפני הספירה. פרופ' יהושע אפרון ז"ל, שהשפעתו על גיל הייתה רבה, כפר ביהדותה של ספרות זו וראה בה ספרות נוצרית. גיל הלך בעקבות אפרון ושלל את יהדותה של ספרות חנוך. ואולם, גיל סבר שחוגים מאניכאים, או פרוטו-מאניכאים, הם שיצרו את ספרות חנוך. לדעתו, היו אף מאניכאים יהודים, ומדרשי חז"ל כינום 'חניפים'. לשיטתו, השפעתה של תורת מאני הייתה רבת היקף. היא השפיעה על מגילות קומראן, על יהודים בארץ ישראל, על יהודי חצי האי ערב ועל המוסלמים הראשונים ששכנו בו. גם חוגים שנקלטו בתנועה הקראית בראשיתה נשאו לדעת גיל אופי מאניכאי.⁷ 'לכל איש יש שם', ולשם משמעויות רבות. שמו הפרטי של גיל הוא משה, על שם גדול מנהיגי העם היהודי. כאשר צמח בקרב היהודים מנהיג גדול בדורו, הוא כונה במקורותינו: 'משה הדור'. 'גיל' בערבית פירושו 'דור', ועל כן עוד בימיו אמרו רבים שבחקר הגניזה משה גיל הוא 'משה הדור'. אני מקווה שמורשתו המחקרית של גיל תשמש לא רק את דורו אלא תהיה אף מורת דרך במחקר לדורות רבים, ויתקיימו בפרופ' גיל ז"ל דברי יהודה אלחריזי בספרו 'תחכמוני' על משוררי ספרד הגדולים: 'ונאספו הם לעמם, וחיו תהילותם'.

6 גיל (לעיל, הערה 2), א, סעיפים 108-109.

7 על השפעתו המקפת של מאני על האסלאם והיהדות ראו: משה גיל, 'עיונים בספר חנוך', דור לדור – משלהי תקופת המקרא ועד חתימת התלמוד: קובץ מאמרים לכבוד יהושע אפרון, בעריכת אהרן אופנהיימר ואריה כשר, ירושלים-תל-אביב תשנ"ה, עמ' 155-195; Moshe Gil, 'The Creed of Abū Āmir', *Israel Oriental Studies*, 12 (1992), pp. 9-57.